

IMRE LÁSZLÓ

EGY „KEDVES, ÓSDI ROMÁN”

(*A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai*)

1. Kísérlet egy irodalomtörténetileg „lezárt” mű „felnyitás”-ára

Az a jóindulatúan lekezelő minősítés, mellyel Szinnyei illeti Fáy András regényét („A Bélteky-ház, ez a kedves, ósdi román, melyet ma már senki sem olvas”¹), nagyon jellemző arra, hogy még a magyar epikai hagyományhoz látszólag legnagyobb figyelemmel (vagy legalábbis legkörülményesebb lajstromozó ambícióval) közeledők is (volta-képpen megrögzült előítéletek burkán nem tudván áthatolni) képtelenek voltak akár csak kísérletet is tenni a valamikori besorolás felülbírálására, a „tetszhalott” mű életre keltésére. S ebben a tekintetben vajmi csekély különbség mutatkozik a pozitívista, a szellemtörténész vagy a marxista szerzők között.

A mű kezdeményező szerepét (hogy ti. az első magyar társadalmi regény) senki nem vonta kétségbe, s az ehhez kötelezően kapcsolódó, a viszonylagos érdemeket kiemelő méltánylás másfél-száz éven keresztül *A Bélteky ház* érdektelenségét sugalmazta elsősorban formai elégtelensége okán. Kezdetlegesnek, sőt gyarlónak ítéltetett egy hosszú időn keresztül érvényben lévő regénypoétika kategóriái alapján.

Kezdetben a reá következő, népszerű és valóban adekvátabb epikus tehetségű Jósika és Jókai felől nézve, tehát a romantikus regényideál jegyében visszatekintve mutatkozott nehézkesnek, unalmasnak.² Sem a romantikus, sem a Gyulai-féle (realistának mondható) standardnak nem felelt meg. A századvégi irodalmi ellenzéki mozgalmak, de a baloldali-szocialista körök s a két világháború közötti népi írók igényei felől sem bizonyult „felnyitható”-nak. Nemcsak (például) Szabó Dezső számára mutatkozhatott elfogadhatatlannak, de legalábbis érdektelennek a „nemesi” szemlélet, az osztályfeszültségek mellőzése folytán (tehát *A falu jegyzőjéhez* képest is), hanem Németh László sem ismerte fel benne (ha egyáltalán olvasta) a maga pedagógiai esszéregényének egyik előzményét.

¹ SZINNYEI Ferenc, *Novellairodalmunk Jósikáig*, ItK, 1919, 23.

² Roppant jellemző, hogy még az aránytalan és laza nagyregényeket író Mikszáth is elmarasztalja. Mint egy komolyan véve Fáy vallomását, hogy „a használni akarás tendenciája” előbbre való a számára a művészi szempontnál, Mikszáth megállapítja, hogy a mű „szerkezete egy kicsit gyenge”. Holott az ő regényei semmivel sem jobban komponáltak, egyszerűen csak a romantikus érdeklődés és a (természetesen) nagyobb írói kvalitások keltenek jobb benyomást. Vö. MIKSZÁTH Kálmán, *Fáy András = FÁY András, A Bélteky-ház*, Bp., 1908 (Magyar Regényírók Képes Kiadása), VII.

A legutóbbi félszázad „elvárási horizont”-ján ugyan megmutatkoztak eszmei értékei, elemző társadalomrajzra való törekvése, a reformkor nagy gondolkodóival (egyebek közt Széchenyivel) való párhuzamai, sőt az ún. társadalombíráló nagyepika, a dickensi, gogoli realizmus megfelelőjének tekintették. Továbbra is domináltak azonban az elmarasztaló megjegyzések. Hol anekdotáinak túlburjánzását tették szavá (természetesen jóval az anekdotának a posztmodernben történt felértékelődése előtt), hol stílusának nehézkességét, vélt idegenszerűségét. *A Bélteky ház* Vörösmarty vagy Jókai káprázatos színességéhez, gazdagságához képest nyilvánvalóan szürke és nehézkes. A kortárs realistákhoz, Stendhalhoz, Gogolhoz viszonyítva pedig bőbeszédű és okoskodó. Ha viszont nem más alkatú kortársaival vetjük össze, hanem előítéletmentesen működő mai olvasói tudatunkra hagyatkozunk, akkor ízesnek és tisztának, az elmúlt másfélszáz év alatt növekedő értékű lexikális és grammatikai régiességei révén fokozottan élvezetesnek, s ami a leglényegesebb, olykor (néhány naivságai mellett is) kecsesen takarékosnak érezzük. (Az író a maga eszményét egyik legpozitívabb szereplőjének, Rónapatak generálnak a szájába adja: „A nyugtalan emberi elme, mihelyt valamiben az alkalmasságot elérte, azonnal túl szeret sietni, fényűzésre rajta. Ezt teszi már ma gondolatai kifejezésében is. Fényt űz a szavakban, s nem gyér az eset, hogy a gondolat szolgálként sántít amazoknak pompás nyargalásaik után, vagy néha tőlök védképpen is elmaradni kénytelenítettik. Magyar nemzetem, mint ázsiai faj s barátja a pompának és szertartásnak, úgy sejtem, nem szeret utólmaradni ebben is.”³)

A regény másfélszázéves utótörténetében a kevés (és üdítő) kivétel közé sorolható Szigetvári Iván, aki (igaz, indoklás nélkül) kijelenti, hogy „Nem mondták még ki az utolsó szót e munkáról.”⁴ Weber Antal mellett, akinek több észrevételét is felhasználjuk a továbbiakban, talán Szauder József tett legtöbbet *A Bélteky ház* „felnyitása” érdekében oly módon, hogy „udvarházi klasszicizmus”-át kimutatva stílustörténeti behatárolással jelölte ki helyét (minden megelőző besorolástól eltérő módon) a magyar regény fejlődésében.⁵ Legújabbban s a Szauderéhez fogható terjedelemben Hász-Fehér Katalin foglalkozott *A Bélteky házzal*, a befogadáselmélet szempontjait alkalmazva: abban lelve fel a regény nehezen olvashatóságának okát, hogy Fáy vegyíti a bonyolult szerelmi történeteket és a meditatív, esszészerű betéteket. „Történet” és „életbölcesség” vegyítése pedig (mondja Hász-Fehér Katalin) a korabeli régiesebb („széltében”), meg-megállva, részletekben történő, és az újabb („attente”), egyszerre áttekintő olvasási módoknak feleltethető meg.⁶ S bár Hász-Fehér Katalin az értékítéletek módosításával nem foglalkozik (erre a recepcióesztétikai megközelítés nem is különösebben alkalmas), oly gazdag értelmezői háttérrel vetíti a mű mögé, s oly lényeges irodalomfejlődési tendenciákba ágyazva, hogy tanulmányát szerencsés „felnyitási kísérlet” gyanánt kell üdvözlőnünk.

³ Itt és a továbbiakban is az 1908-as kiadást idézem, ragaszkodva annak a maitól eltérő helyesírásához, s csak a legnyilvánvalóbb sajtóhibák esetében térve el tőle.

⁴ SZIGETVÁRI Iván, *Fáy András Bélteky háza*, It, 1919, 44.

⁵ SZAUDER József, *Udvarházi klasszicizmus = Sz. J., Az Estve és Az Álom*, Bp., 1970, 452–503.

⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát lásd az ItK e számában.

Jelen dolgozat Žmegač történeti regénypoétikájának ama tételéből indul ki, hogy „A tizennyolcadik és a tizenkilencedik századi regény alap irányai nagy mértékben, noha különböző módon befolyásolták az utóbbi száz-egynéhány év regényírási irányainak kialakulását.”⁷ S mivel igaznak véljük, hogy a hagyomány nyomai azoknál a szerzőknél is fellelhetők, akiket az alteráció reprezentánsai közé sorolnak (például Gide rokonságot mutat a 18. századi moralista–intellektuális regénnyel, Faulkner vagy Joyce elődei a múlt századi naturalisták), a „kedves, ósdi” *A Bélteky ház* is szemügyre vehető abból a szempontból, hogy mi is a funkciója a magyar regény diakrón sorainak viszonylatában. Magyarán: mit épített magába, mit „írt át” az előzményekből, s mit merített belőle, hogyan „írta tovább” Fáy regényét Eötvös, Jókai és mások. Kissé hagyományosabb kifejezésekkel (és szerényebben fogalmazva) azt is mondhatjuk: *A Bélteky ház* fejlődéstörténeti helyének tisztázásához kívánunk adalékokat szolgáltatni.

Hász-Fehér Katalintól eltérően, aki *A Bélteky ház* kortársainak olvasási szokásaiból, lehetséges megértésük kereteiből indult ki,⁸ mi ezzel szemben olyan fogalmakkal élünk, amelyek nem lehettek az egykorú befogadók sajátjai. Viszont ezáltal is olyasmikre kívánunk utalni, amiknek érzékelése számukra mégsem volt lehetetlen. Sőt biztosra vehetjük: *A Bélteky ház* sok olvasója tisztában volt azzal, hogy Fáy meghatározott viszonyba lépett bizonyos szöveg-hagyománnyal (többek között Voltaire és Goethe regényeivel, Széchenyi *Hitelével*). Illetve minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy *A falu jegyzője* vagy az *Egy magyar nábob* olvasója ráismert Fáy regényére mint „előszöveg”-re. Az „utótörténet”-et azonban nem hermeneutikailag, hanem elsősorban a történeti regény-poétika érdekei felől (és meglehetősen elnagyoltan) vázoljuk.⁹ Ennek egyik oka, hogy míg abban biztosak lehetünk, hogy Fáy kortársainál, illetve szinte a század végéig minden írónknál feltételezhető a regény szövegének ismerete, addig a századfordulón és a 20. században hatásmechanizmus helyett pusztán „megelőzöttség”-ről lehet szó.

Ismeretes például, hogy a regény olvasói (és elemzői) hosszú időn keresztül nem sokat hederítettek az irodalmi utalásokra, ennél lényegesebbnek vélt komponensekkel foglalkoztak. Az ilyen típusú fordulatokat elsősorban szórakoztató célzatúnak vették. „A perek gondjai, miként Banco árnya Makbet [sic!] vendégségét, gyakran kedvetlenül zavarták Matyi bachanáliáit.” A Shakespeare-dramára való célzás, mai szemszögből, *A Bélteky ház* irodalom voltát is hangsúlyozza, azaz növeli a szöveg ún. feltételezettségét. Egyéb irodalmi utalások azután valóban inkább a hősök jellemzését szolgálják, mintsem közvetlenül más művekkel való kapcsolatteremtést jelentenek. Laura például azt mondja Cilinek: „Nekem úgy látszik, hogy az ifjú veled Abelárdot akarja játszani. Erre Cili nem felele; Abelárd története ismeretlen vala előtte.”

⁷ Viktor ŽMEGAČ, *Történeti regénypoétika = Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 99.

⁸ Alighanem illik köszönetet mondani Hász-Fehér Katalinnak (akinek értékes dolgozatát kéziratban megismerhettem), s a miskolci „Vetésforgó”-vita szervezőinek és résztvevőinek, hiszen e vita inspirációja, az ott elhangzottak tanulsága nélkül jelen dolgozat sohasem készült volna el.

⁹ Vö. ROHONYI Zoltán, *A posztkantiánus tapasztalati helyzet és a költői beszédnek = R. Z., „Úgy állj meg itt, pusztán”*, Bp., 1996, 78.

Hasonlóképpen irodalmi szövegek vannak beépítve abba a részletbe, melyben arról esik szó, hogy Omlay serdületlen korában „regény olvasásához szokék. Idejét veszte közlők az ízetlenekkel, s képzeletét mételyezé azokkal, miket emberiség rossz nemtői sugallatitól, mételyes képzeletek szülnék. Abaellino, Rinaldo s a t. lönek neki legkedvesebb olvasmányai, s rablók lelkének ideál hősei.” Rousseau-ra direkt célzás történik abban a levélben, amelyet Cili hagy Gyula iratai közt, s melyben szó esik Abelárdról és Heolizról [sic!], s Cili boldogtalan szerelméről a nemeslelkű tanító (Bélteky Gyula) iránt. Az irodalmi allúziókkal való ilyesfajta átszövöttség a kortársaknak is eszébe juttathatta Byront vagy Jean Pault, de speciális érdekessége van a 20. század végén divatba jövő szövegfelfogás felől nézve. A „szövegteleltetés” eme fajtája¹⁰ (természetesen) nem mutatkozhatott ily mértékben relevánsnak évtizedekkel ezelőtt. S nem is jelentheti ez egyértelműen Fáy inspirációját az utána jövőknél, viszont rámutathat egy diakrón sorhoz fűződő viszonyának utólagos változásaira.

2. A *Bélteky ház* mint a hazai és az európai epikus hagyomány „újraírása”

A genetikus irodalomtörténet-írói módszernek, valamint a komparatiztika hagyományos eljárásainak jóvoltából ismeretes, hogy *A Bélteky ház* (bár úttörő jelentőségét eddig még senki nem vonta kétségbe) sok-sok magyar és világirodalmi minta hatása alatt készült. A *Candide*-ra, az *Új Héloise*-ra, a *Wilhelm Meister tanulóéveire*, Kármánra, Kazinczyra nem is túlságosan nehéz ráismerni a mű egy-egy részletében, az egész azonban (tehát ahogy a külföldi és a hazai minták inspirációi egy originális „magyar történet” keretei közé kerülnek) meglehetősen önállóan mutatkozik, legalábbis egyetlen kutató sem nevezett meg olyan „előszöveg”-et, mellyel a mű egész nagyobb mértékben egybevágna.

„Tanregény” (ez magának Fáynak a meghatározása) voltában nyilvánvalóan a nevelődési (vagy fejlődési) regény modelljét követi. (Hász-Fehér Katalin helytálló észrevétele szerint *A Bélteky ház* nevelődési regény ugyan, de Gyula hiányos világismerete folytán „vadember-regény” is, Wéber Antal pedig Porubay elődjét a *Tariménes utazása* Kukumedóniásában látja.¹¹) Minden bizonnyal más nevelődési regények is szóba hozhatók volnának (például Rousseau *Emilje*), számunkra azonban inkább az elhanyagolt párhuzamok az érdekesek. Goethét ugyan többen megemlítik Fáy ihletői között (a regény szövegében Shakespeare és Homérosz mellett az emberiség legnagyobb lángelméi közé sorolja az író), s a *Wilhelm Meister tanulóéveire* is céloz néhány irodalomtörténész, de külső, „alakbeli” hasonlóságról nem esik szó. Holott a sok-sok aforizma, elmélkedés, a dialógusokba rejtett esztétikai okfejtések, melyeket oly művészetlenség neveznek *A Bélteky ház* bírálói, másképpen, de Goethénél is megvannak. S főképpen Gyula állandó vándorlása, új és új emberekkel, környezettel való megismerkedése, új és új ambíciói és

¹⁰ Emc jelenség taglalásához az 1840-es évek íróinál, Kuthy, Jókai, Nagy Ignác, Petőfi regényeiben lásd: IMRE László, *Egy régi regénytípus újdonságai (Posztromanticizmus – posztmodernizmus)*, Literatura, 1995.

¹¹ WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Bp., 1959, 93–94.

szerelmei Wilhelm Meister tanuló- és vándoréveit idézik. Az állandó úton levés, a művészi élmények kiemelt szerepe, a művészetről való szüntelen filozofálgatás nemcsak legjellemzőbb, de leginkább „goethei” fejlődésregényünké avatja Fáy regényét.

Az a bizonyos „pánesztétizmus”, amit Goethe (de Kazinczy) kapcsán is szokás emlegetni, nem pusztán tematikai sajátosság. Az is, s ez sem lebecsülendő vívmány. Káray szájába például Fáy ilyen definíciót ad: „a szép: végetlen tökélyek iránt kebleinkben szunnyadó ideáljainknak tárgyban valósulása, úgy hogy ezen valósulásból gyönyör áradjon el kielégített érzékeinken, és sejtő lelkeinken. Így mindig alanyi fog lenni a szépnek képzete, s egyes műveltségek fokai fogják megszabogatni annak is fokait.” Ezen túl annyi szó esik a regényben a magas és a műkedvelő művészetéről (Hász-Fehér Katalin megfigyelése, hogy szinte minden szereplő amatőr művész, a főszereplők is), hogy ez olyasfajta transzponálásává válik a mindennapi létezésnek, ami (Szauder céloz ilyesmire) a klasszicizmus regénybeli megfelelőjévé teszi *A Bélteky házat*.

E sorok írójának nem sikerült eddig nyomára bukkannia annak, hogy Jane Austinnel, a 19. század elejének neves angol írónőjével összevetette-e valaki Fáy regényét. (Minden valószínűség szerint nem, mert Austin a maga korában és később is tartósan elkerülte a magyar irodalom figyelmét.) A megelőző korszak angol regényeit (Fielding, Sterne) feltehetően ismerte Fáy, Austint is ismerhette. A döntő nem is ez, hanem az a különös hasonlóság, mely *A Bélteky házat* e (napjainkban újra nagy népszerűségnek örvendő) írónővel „mai horizont”-ból összeköti. A *Büszkeség és balítélet* vidéki életformát bensőségesen felidéző rajza, a kissé naiv, biedermeier tónus, az illedelmesen megemelt, ám mégis hitelesen bemutatott emberi kapcsolatok meleg, végső soron optimista beállítása, a morális törvényekbe vetett hit által szabályozott élet lényegében kiszámítható alakulásrendje, a sok „derék” ember összefonódó sorsa – mind-mind közös sajátja Austin és Fáy regényvilágának.

Pszichologizálásuk egyformán jóindulatú, már-már gyöngéd: a megfigyelések csak olyan mélységig hatolnak, hogy megrendülés helyett derűs ráismerés társuljon hozzájuk. Példa gyanánt idézzük Uzay elmélkedését arról, hogy mi is teszi Türeyt olyan jó társalgóvá: „Apróságokat horda elő, de gyakorlott élenkséggel, miknek inkább szín és közvonzalom, mint tárgy adának fontosságot: s jártas ügyessége közbehinteztetni érté azon síma és vékonyszövetű hízelgéseket, miket a szerénység átall ugyan nyíltan elfogadni, de a hiúság mégis titkon helyecskét enged azoknak, s jóakaratos indulattal hálálkozik értük.” A jóleső belefeledkezést természetesen a nyelvi regiszter is lehetővé teszi: az a bájos ómódiság, hogy például „agg-szabású”-t olvasunk „régí vágású” helyett.

Hasonló vidéki zsánerképek nyilvánvalóan megvannak Fieldingnél (talán nem független ezektől az inspirációktól az *Anyegin*ben a naiv, de tisztaszívű vidékiség megrajzolása Larinek esetében). Annak idején Wéber Antal utalt is előzmény gyanánt a 18. századi angol irodalomra,¹² s természetesen mások is, ahogy *A Bélteky ház* kevésbé színvonalas német mintáira is.¹³ A biedermeier regény jellegzetes kelléke, az emlékkönyv sem ma-

¹² WÉBER, *i. m.*, 85.

¹³ BÁNRÉVY György, *Fáy András Bélteky háza és A. Lafontaine regényei*, Győr, 1934.

radhat el, s a kis társaság által a budai hegyekben talált emlékkönyvből a „bölcesség” sem: „Remény és emlékezet, sarkai az életnek. Köztök forog a gyarló emberi pálya, egy szüette ajtó; s egyedül e két izmos sark tartogatja, hogy reánk ne szakadjon!” E „biedermeieres” világ iránt (feltehetően) az utókor (a 19. század második fele), s a későbbiek is kevés megértést tanúsítottak. Míg a 20. század végén, a 19. század ellen lázadó modernizmus lezárultával (tehát a posztmodern korban) sajátos felértékelődése figyelhető meg mindennek. (Nemcsak a divatban, nemcsak az Austin-kultuszban, s nem is csak a 19. század eleji magyar költészet és világ Weörestől kezdeményezett „feltámasztás”-ában, hanem sok minden egyébben.)

A *Bélteky ház* azonban „továbbírja” az „intellektuális” epikát is, ami megszületett az elődöknél, testet öltve a *Tariménes utazása* állambölcseletében éppúgy, mint az *Etelka* népi okoskodásaiban. (Eléggő eltérő módon.) A regény sűrűn alábecsült elmélkedései közt egyébként nagyon is sok a figyelemre méltó. Mások mellett Gyulának az a feltevése, hogy a magyarok többre fogják vinni a zenében és a lírai költészetben, mint a festészetben: „Nyomozásai azon jóslatra vezeték, hogy magyar honfiai úgy nyelvőknek metrumos hajlékonyságánál, mint könnyű lelkesedésre hajló saját érzelmeiknél fogva korábbi és nagyobb haladást fognak tehetni egykor a hangászati és költészeti pályákon, s ez utóbbinak főképp lírai osztályában, mint a festőin, miben csak kitűnő nyomozás és tartós tüz vezethet tökélyre.”

A regényt időnként valóban szinte előzőnlő aforizmákban nem szabad pusztán Fáy fegyelmeztelenségét látni. Olyan szerzői jelenlétet, narratori megnyilatkozást is konstatálhatni ebben, mely szuverén módon tér el a hatásvadász epikus alakításmódoctól, s nem funkciótlán annyiban, hogy igényes szellemi atmoszférát biztosít: „Nyomula szive, amint kertbeli alkotásra végpillantatját veté. Édes vonzó érzet él bennünk még a lelketlen dolgok iránt is, hogyha mi adánk lételt azoknak.” (Ez az észrevétel nagyon is szükséges ahhoz, hogy mind az otthonától búcsúzó Gyula lelki történése, mind az írói pozíció dolgában eligazodjunk.)

A gondolati regény mellett átvevő-továbbvivő viszonyba lép Fáy a romantikus regény-nyel is. Habár egészében nem uralkodik el nála a romantika (sem stílusán, sem cselekményépítésén), sőt van néhány romantikaellenes kitétele is (egyét már idéztünk Omlay ifjúkori olvasmányai kapcsán), végül mégiscsak több jelenet és beállítás romantikus közhelyeket idéz. Már a nyitó kép is ilyen allúzió (a távozó Gyula búcsúja a temetőben), aminthogy a várromhoz tett kirándulás is: „Agg előidőnek románczai, balladáí voltak énekeik tárgyai, s ezek a várrom tövében, élő világ felett, hegyek munkás visszhangjai között csodásan hangzottak szívbe és fülbe.” Dorka asszonynak a várromhoz fűződő legendája (melynek témája szerelem, féltékenység, halálmadár, gyilkos bosszú stb.) pedig Kisfaludy Sándor regéit visszhangozza, hogy majd e hangnem és téma Arany balladáíban éljen tovább.

Már a romantika alacsonyabb övezeteit idézi a gyűrű, amely leleplezi a hűtlen asszonyt, a rablóvezérré züllő elhagyott kedves, illetve az Omlay személyéhez kapcsolódó, jó darabig rejtélyes események halmozása (váratlan tűzvész, Cilike elrablása stb.). Igaz, Goethe is teletűzdeli a *Wilhelm Meister tanulóéveit* titokzatos, csak utóbb megvilágosodó

kilétű és múltú alakkal. Fáyra azonban nem bizonyos, hogy ez hat, talán a történet érdekessé tételét érzi szükségesnek időnként. Ilyen élénkítő szerepe van a váratlan találkozásoknak (Gyula véletlenül, a színpadon fedezi fel lánytestvérét, akiről régebb óta nem tud), a feszültséget fokozó helyzeteknek (Angelica és Porubay már-már reménytelen sorsra jutása, eltévedése és megmenekülése az aggteleki barlangban). Az még korábbi, az ókori regénytől a Shakespeare-drámáig sok mindenütt előforduló sablon, hogy az egyes szereplők tévedésben vannak egymás kilétére vonatkozóan (Jusztinka csak utóbb tudja meg, hogy az a fiatalember, akit oly kitaratóan ápol, gyermekora óta nem látott gyermeke).

Ilyen és hasonló cselekményelemek esetében nem is az a fontos, hogy az adott motívum honnan való, hanem hogy Fáy valóban regényébe gyűjti a hazai és az európai irodalom számtalan elemét azzal a céllal, hogy az epikus örökség minél több hagyományrétegével kerüljön érintkezésbe. Igazat kell ily módon adnunk Szauder Józsefnek abban, hogy „az sem igazán romantikus benne, ami annak látszik (rablói és parasztjai). Felvilágosodás és klasszicizmus éppen az ő műveiben, s leginkább épp *A Bélteky-ház*ban ölelkezik össze egymással utóljára.”¹⁴ Nem annyira eklektikusnak kell tehát tartanunk a regényt, mint inkább olyannak, amely (a születő magyar regény egyfajta erőgyűjtése ez) sokféle szöveggel lép kontaktusba önnön egyedi alkotásának létrehozása során, s számtalan műben él tovább a magyar regény további periódusaiban.

3. *A Bélteky ház mint regényváltozatok, műfaji sorok kiindulópontja*

A regény hagyományfelvevő s azután új hagyományt teremtő jellegének felismerése (kimondatlanul) benne lappang eddigi megítélésében. (Sőt a dolog lényege ki is mondatik Wéber Antal monográfiájában: „Bélteky Mátyás és környezetét vizsgálva szembeütnő, hogy ezek az irodalmi alakok, a közöttük szövődő viszonyok, az általuk teremtett helyzetek a módosult körülményeknek megfelelően hányszor fordulnak elő későbbi regényíróinknál, Eötvösnél, Jókainál, Mikszáthnál.”¹⁵) S ez aligha is képzelhető el másformán, hiszen ha nem volt előtte hozzá fogható regénykezdemény, sokfelől kellett összeszednie eljárásait, gondolati és formai készletét. S ha vele születik meg az igazi magyar regény, akkor szinte minden fontosabb vonulat őtöle indul. Olykori ügyetlenkedései mellett is tudatosan törekszik Fáy András olyan narratív sémára, mely nemcsak vonzó, hanem teherbírása is megfelel a vállalt nagyszabású feladatnak.

Gyakran megrótt bőbeszédűsége ma sokkal kevésbé zavaró, mint száz vagy százötven évvel ezelőtt. A mai olvasónak sokkal csekélyebb a story-igénye (pontosabban: ez az igény más formákban elégül ki), ehelyett szívesen ügyel az előrehaladó cselekmény mellett a narrátorra, nem rest egymásra vonatkoztatni a szerzői közléseket az egyes szereplők tetteivel és gondolataival. A Gyulát Rómában érő benyomások úgy szólaltathatók meg

¹⁴ SZAUDER, *i. m.*, 502.

¹⁵ WÉBER, *i. m.*, 92.

adekvát módon, ha barátjának írt leveleiből ismerjük meg őket. (A szerzői nézőszöveget a szereplő első személyű pozíciója váltja fel.) Ha viszont nagy nyomatókat akar adni az író valamely gondolatnak, akkor mintegy „átveszi a szót”, saját maga artikulálja a tételt. Amikor például arról olvasunk, hogy a szülői házba visszatérő Gyulának nem sikerül rábeszélnie a tisztartót bizonyos gazdálkodási újításokra, sőt apja sem áll mellé, váratlanul az író szólal meg: „Hajlunk, különösen a gazdaságról azt hinni, hogy az egyedül tapasztalásnak kivonatja, annál fogva rendesen átalljuk abban az ifjabb tanácsadót.”

Fáy egyéb elbeszéléstechnikai megoldásai is funkcionálisak. Feltehetően bízik például abban, hogy az időrend felbontásával többlethatásokat sikerül elérnie. Bélteky Gyulának a szülői háztól való búcsújával, illetve nevelőnek állásával indul a regény, s később, a leghagyományosabb biográfiai eljárás révén ismerkedünk meg szüleivel, születésével, gyermekkorával. Valószínűleg arra érez itt rá az író, hogy előnyösebb jelenettel (előtérrel) indítani, mint kivonatos elbeszéléssel, mert ez drámaiságot, elevenséget kölcsönöz az intonálásnak.¹⁶ Szintén fejlett epikai tempóérzékre vall, hogy időnként a beiktatott életrajzok összefoglaló elmondása olyan időmegállítással jár együtt (Genette terminológiája szerint „szünet”-tel), aminek feszültséget fokozó hatása is van, minthogy adott esetben éppen fordulóponton vesztegel a cselekmény.

A hol sikeresebb, hol kevésbé sikeres elbeszélői eljárásokkal együtt is *A Bélteky ház* a maga legfőbb szervező elve alapján (természetesen) legelsősorban annak a regényvonulatnak a kiinduló pontja, amelyet *A falu jegyzőjétől a Rokonokon át az Égető Eszterig* társadalmi (realista) ábrázolásmóddal szokás jellemezni. Bármily lazán (s főleg tematikailag) definiálták is ezt a regénytípust, mégsem lehet ignorálni azt aényt, hogy Balzac (s öt megelőzően mások) nyomán ekkoriban kezd kialakulni egy olyan, regényalkatot is meghatározó törekvés, mely hosszan jelen lesz a magyar regény történetében. *A Bélteky házra* kiemelten érvényes, hogy szinte enciklopédikus jelleggel, tudatos számítással kívánja regényvilágába foglalni a társadalom főbb jelenségeit, a magyar élet minél teljesebb körképét, s ennek rendel alá cselekményépítést, nézőponttechnikát stb. Fáy számára aligha jelentett volna megoldhatatlan feladatot az, hogy kitaláljon valami bűnügyi-romantikus, esetleg örökösödési cselekményszálat, s annak izgalmaival tegye olvasmányosabbá művét, ahogy Jókai elég sok regényében élt ezzel a módszerrel, de még Eötvös is *A falu jegyzőjében*. Mégis mellőzte ezt az olcsó eljárást, s ezért nagy árat fizetett. Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regényéhez hasonlóan (annak összevethetetlenül kvalitásosabb írói jegyeit most nem számítva) szürkének és érdektelennek mutatkozott a romantikus regények tarka forgatagában (s ezen a korát megelőző „valószerűség”-e sem sokat segített).

A mű életszerűségét többen azzal magyarázták, hogy élő minták, megtörtént események alapján készült,¹⁷ s ennek nagy is a valószínűsége, ha például Porubay gyermek- és ifjúkorának leírására s számos részletrajzra, például vendégeskedések tablóira gondolunk. (Ez utóbbinak is nagyobb lehetne a keletje manapság, mint száz–százhusz évvel

¹⁶ Gerard GENETTE, *Az elbeszélő diszkurzus = Az irodalom elméletei, i. m.*

¹⁷ BADICS Ferenc, *Fáy András életrajza*, Bp., 1890.

ezelőtt.) Amit jó darabig oly sokra tartott (nemcsak a marxista) irodalomtörténet-írás: a hiteles, részletező környezetrajz, a társadalom elemző bemutatása, mindez szembetűnő ambíciója írónknak. (A városi életnek, a „kalmárkodás”-nak, a polgárosodással együtt járó erkölcsi süllyedésnek a kritikája, s annak hangsúlyozása, hogy ezzel szemben vidéken még a negatív alakokban, például Bélteky Mátýásban is van valami becsülendő,¹⁸ olyan tendenciózusság, ami vezető európai irodalmak kortársi regényeiből is kimutatható, s ennyiben nem tekinthető a provincializmus jelének.) A részletekben való elveszés, a kiemelés hiánya viszont csakugyan sok mindent elront benne.¹⁹ Ugyanakkor viszont az senkinek nem tűnt fel, hogy az ún. salonregénynek nemcsak első, de viszonylag sikeres megvalósulása ez a regény: a pozsonyi nagyvilági-félvilági élet leírása Laura fiatalkora kapcsán, az estélyek, bálók, kirándulások világa a társadalmi körkép eleme olyan „irányzatos”-sággal, amire talán csak Kemény *Férj és nője* lesz jellemzőbb példa két évtizeddel később.

Ha a magyar társadalmi regény kezdőpontja *A Bélteky ház*, akkor (Kármán és mások kezdeményeit leszámítva) a lélektani folyamatrajz mint műképző komponens úgyszintén innen vezethető tovább. Kétségtelen, hogy Fáy pszichologizálásában sok az összefoglaló jellemzés, a külsőleges eszköz: „önbizalmatlansága Uzaynak mindinkább növekedék, mely később bátortalan elvonódássá súlyosodék.” De sok a találó, testet-karaktert összekapcsoló megjelenítés is: „Leguli egy középnel alacsonyabb zömök termetű, mintegy harmincötéves férfiú vala, kinek külseje, terjedelmes hús-tömege, elhízott arcai – mik közül a kicsinyekre nyomott szemek csak oly formán látszatának ki, mikép palóc házak apró ablakaik – bőkezű önvendéglőre és szenvedélyes asztal barátira mutatának.”

A személyiség kérdései majdhogynem tudományosan foglalkoztatják írónkat. Legalábbis erre mutat az az epizód, melynek során Gyula, aki Regéczy báró megfestésére készül, e feladat sikeres végrehajtásához modelljének jellemrajzára tart igényt, amit történeti-pedagógiai okfejtés formájában kap meg Káraytól. A jellemfestés tudatossága időnként némileg didaktikussá is teszi, még ha igaz és találó is a szereplő helyzetének megjelenítése: „Habozott ez, menjen-e? nem-e? Tartá még élő szerelme, vonzá már csapkodó hiúsága.” (Erzsike vívódik így, amikor az úri társaság és régi szerelme, Pista között kell választania.)

Nem kapott eddig kellő méltánylást az sem, hogy Fáy megfigyelései, egyáltalán emberábrázolása nemcsak arra alkalmas, hogy a modern regényszerűség kibontakozásához megfelelő alapot teremtsen, hanem mindez sajátos hangnemmel és írói eszközökkel (humor, szemléletesség, megjelenítő erő, képszerűség) kapcsolódik össze: „de ki valaha tanítói székben ült, még a jobb is könnyen megszok bizonyos tanítói modort, melyet külső társalgás közt is gyakorol, szóban, vitákban, állásban és viseletben, szívesen követel súlyt és tekintélyi hitelt szavának, hajlik tanítványoknak tekinteni az embereket, s professzori széknek a világot.” Ezek az érdekes és (mai olvasói horizontból legalábbis) „bájos” elemelkedések teszik tolerálhatóvá Fáynek azt az elemző ambíciójú, ám tagadhatatlanul

¹⁸ Lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát.

¹⁹ Többek között Szinyei is szóvá teszi: „Távol és közel fekvőt, fontosat és jelentéktelent egy síkon fest az író s egyforma részletességgel dolgoz ki.” SZINYEI, *i. m.*, 23.

kezdetleges epikai technikáját, amit már Bajza hibájául rótt fel,²⁰ hogy ti. túlságosan sok életrajzot „mond el”.

Arra mindenesetre, hogy a társadalmi és az emberi valóságosság igényével teremtett emberalakok galériája legyen az „imitáció” alapja, elsőként Fáy adott példát irodalmunkban, következésképp minden utána következő öbelőle indul ki egy darabig. Az a gyakran hangoztatott ténye a magyar regénytörténetnek, hogy Eötvös közvetlen előzményeként (és Széchenyi *Hitelének* jegyében) ez az első átgondolt társadalomtükörzetetés nálunk, részben magyarázza a mű sokat korholt tudálékosságát is. Hiszen rendszerezett ismeretek, majdhogynem tudományosnak mondható világkép nélkül nemigen képzelhető el ilyesfajta analízis. Ennek sokszor valóban „elnehezítő” velejárója a beiktatott számtalan elmélkedés a nevelésről, a gazdálkodásról, a görög filozófusokról és minden egyébéről. Ezt egyébként ma már akár javára is írhatnánk szerzőnknek, hiszen az esszézerű betétek a romantikus sablonok ellensúlyát képezik. Önkényes és hatásvadász cselekményelemek helyett az események okszerűségét emelik ki, a mából visszatekintve pedig páratlan érdekességű dokumentumok is. Mi több: a magyar gondolati regény első (és rangos) példájaként is emlegethetnénk (hiszen intellektuális telítettsége valóban imponáló), ha mindezt nem rontaná le olykor a kissé „szájbarágó” modor, az epikumot háttérbe szorító terjen-gösség.

Ez az erős gondolati megterheltség fokozatosan csökken az irányregény későbbi példányaiban, *A falu jegyzőjében*, s már szinte eltűnik az *Egy magyar nábobban*. *A Bélteky ház* esetében azonban voltaképpen mellőzhetetlen, hiszen a regény alapeszméje (a városias műveltségnek nemzeti karakterrel és erkölcsiséggel való kiegészülése olyan egyeztetési kísérlet, melynek során „a középnemesi réteg a nemzeti egység és összefogás családi eszményét igyekszik a kulturális és társadalmi civilizációval ... közös nevezőre hozni”²¹) egyszerűen nem volna megjeleníthető a dilemmák olykori exponálása, tisztázása, azaz „magyarázkodás” nélkül. A Rónapatak, valamint a három ifjú (Gyula, Ongay Józsi, Vincze) által képviselt „nemzetfelemelő” program sem a kortársi olvasó, sem az utókor számára nem volna konkretizálható az intellektuális tehertételt jelentő gondolati betétek nélkül.

Amikor azután ezek a (Széchenyitől és másoktól származó) eszmék a politikai élet, a hírlapirodalom jóvoltából elterjednek, Eötvös s különösen Jókai beérheti jelzésekkel, ráutalásokkal. Ennélfogva a magyar irányregény egyre több „irodalmias” elemmel (zsáner-realista részlettel, humoros életképpel, ötletes cselekménybonyolítással) gazdagodhat. Ami persze, csírában, mind ott van *A Bélteky házban* is: hiszen van benne humoros epizód (Porubay lováról az eső lemossa a festéket), vidékies életkép (Matyi tivornyái). Rákossy gróf beiktatási ünnepségének, a lakomának, a sportvetélkedőknek, a tréfás játékoknak szinte etnografikus igényű leírása már-már Móriczig mutat előre. A táj-, a csárda- és egyéb leírások, amelyek Kuthynál, Jókainál találnak folytatásra, szintén kezdeményező jelentőségűek. Ugyanez mondható el az anekdoták sűrű felbukkanásáról, ami egyálta-

²⁰ Idézi SZINNYEI, *i. m.*, 21.

²¹ Lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin tanulmányát.

lán nem rontja le a valóságábrázoló részek hihetőségét, sőt egy sajátos előadásmód meghonosításával a magyar regénynek Krúdyig (sőt tovább) meghatározó metódusa indul itt útjára. Számba venni is lehetetlen, hogy mi minden tekinthető a magyar epikában *A Bélteky ház* továbbírásának: Vas Gereben életképei, „jó földesurai” innen is származtathatók, Arany balladája, a *Szöke Panni* az Erzsike-témát variálja tovább, a rablóvá züllő Szöke Pistától sem lehet egészen független *A falu jegyzőjének* Violája.

Sok esetben egészen valószínű közvetítő-továbbvivő funkciója van Fáy regényének. Bizonyosra vehető, hogy a *Sulyosdi Simont* „írta tovább” több epizódban, őt meg számtalan utód követte, az elsők között Jókai az *Egy magyar nábob*bal. Bélteky Mátyás idegenellenességében ott van Kisfaludy Sándor drámájának (*Az emberszívnek örvényei*) a szelleme, s ez is tovább él Tolnai Lajosban, Szabó Dezsőben, másokban. Kárayban nem volt nehéz felfedezni Kölcsey Ferenc alakját és nézeteit, de a pedagógiai ihletésű regényforma még Németh László *Utolsó kísérletének* koncepciójában is ott lappang. S mivel igaznak véljük Szauder József tételét, amely szerint Fáy „az első magyar társadalmi regény neveléstanának középpontjába a winckelmannias–kazinczyas elveit állítja”,²² joggal tételezhetjük fel, hogy Fáy „klasszicizmusa” e (hosszan fejtegetett) végpontoszerű és kiindulópontoszerű regénytörténeti funkcióval hozható összefüggésbe.

4. Neoklasszicista összegezés – sokfelé ágazó inspiráció

Ha axiómának tekintjük, hogy a klasszicizmus (Kazinczyé s az ő hatására – Szauder okfejtését véve alapul – Fáyé is) megelőző irányzatok, esetleg több száz éves fejlődés betetőzése, akkor *A Bélteky ház* elméleti-esztétikai koncepciójának neoklasszicizmusában is benne rejlik egy olyan szintetikus képlet, mely speciálisan a regény műfajában egymást már-már kizáró variánsok, alműfajok „ösképe” lehet.

Társadalmi szempontból a regény egyértelműen a szélsőségektől való óvakodást, a szerves kibontakozást javallja, s az sem vitás, hogy a nemzeti összhang eszméje egyfajta ízlésegységesítés vagy legalábbis ízlés kiegyenlítés szándékát is magában hordozza. Az „udvarházi klasszicizmus” tehát nemcsak úgy értelmezhető, hogy Fáy írta meg irodalmunk első és talán máig leghitelesebb, árnyalt körképét a klasszicizmus eszményeinek,²³ hanem úgy is, hogy ha a Kazinczy-féle nagy fordulat és kiindulási alap a nagy 19. századi kibontakozás kezdőpontja, akkor az ezen eszménnyel harmonizáló *A Bélteky ház* olyan stációja a magyar regénynek, amely (gyarlóságai mellett is) sok mindent előrevetít a műfaj jövőjéből, későbbi differenciálódásából.

Az pedig, hogy Fáy csak másodrangú író volt, fejlődéstörténeti funkcióját nem zárja ki. Köztudott, hogy az irodalmak fejlettségét s kiváltképpen fejlődési lehetőségeit nem kizárólag a csúcok, hanem a másodvonal mutatja, sőt biztosítja. A valamikor oly magabiztosan osztogatott minősítések dolgában különben is mutatkozik legújabban némi jóté-

²² SZAUDER, *i. m.*, 482.

²³ *Uo.*, 470.

kony tartózkodás. S ez nem is lehet másképpen, hiszen éppen *A Bélyeky ház*nak is olyan érdekességei és értékei válnak szembetűnővé, amelyek ötven–száz évvel ezelőtt „láthatatlan”-ok voltak. A műfajok fejlődésének – természetesen – megvannak a többé-kevésbé tartós értékhányadosai. *A Bélyeky ház*at klasszicizáló-szintetizáló jellege alkalmassá teszi arra, hogy a regény (és más műfajok) elemeit, vívmányait egy bizonyos szinten magába gyűjtse. Létrejött egyúttal olyan állomása a műfaj fejlődésének, mely igen hamar meghaladottá is válik. Oly módon azonban, hogy (bár folyton gyengülő) inspirációt jelent jó félszázad regényírói számára vagy még tovább is.

A megelőző szövegek bennefoglaltsága s az őt követő szövegek szerteágazása nem maradhat hatástalan Fáy textusára sem. „Megmozdul”, megelevenedik sok eleme, s a „kedves, ósdi román” másnak és többnek mutatkozik immár.